

УДК 94:347.176 (477)"1919/1929"

В. В. Яременко

Політично-правова легітимізація "чужоземних громадян" на території УСРР (1919–1929 рр.)

Стаття висвітлює політичні та нормативно-правові аспекти набуття громадянства колишніми підданими Російської імперії, порядок реєстрації іноземців та оформлення їх легітимного перебування в УСРР.

Ключові слова: Україна, іноземець, іноземні громадяни, віза, громадянин УСРР, міжнародні відносини, консульські представництва.

Статья освещает политические нормативно-правовые аспекты приобретения гражданства бывшими подданными Российской империи и других стран, порядок регистрации иностранцев и оформления их легитимного пребывания в УССР.

Ключевые слова: Украина, иностранец, иностранные граждане, виза, гражданин УССР, международные отношения, консульские представительства.

The article highlights the political and legal aspects of the acquisition of the citizenship by the former subjects of the Russian Empire, the procedure of the registration of aliens and the execution of their legitimate stay in the USSR in the 1920s., their social adaptation that was the actual purpose of this scientific research. The challenge lies in the systemic, chronologically sequential study of the Soviet legislation on the status of foreigners, their record in the USSR, legal support of businesses and individuals, the acquisition or loss of the citizenship. The list of these phenomena and processes is the subject of the investigation, and is an object of the legal regulation of rights and obligations of foreigners in Ukraine, the abundance of the international agreements.

The situation of foreigners who were in the Ukraine during the period of national liberation movements and revolutions was relational. They had passports and certificates from the foreign countries, which the USSR did not have any international relations with, so their rights were not protected.

Systemic solution of the social and humanitarian issues of "foreigners" took place at the beginning 1919. The organizational and administrative work with the foreigners was concentrated on the units of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR, the NKVD of the USSR,

who were engaged in accounting, registration, issuance of visas and certificates of the temporary residence in Ukraine.

Foreigners who come to the USSR, were subjected to be registered and accounted according to "The regulations on issuance of residence permit for foreign citizens", which were launched in May 1921. Everyone who had previously submitted an application and registration form to the Department of Management executive committee, received the "Residence", a term which operated for one year. June 9, 1922 "The Instruction on issuance of residence permits of foreigners" was supplemented; it detailed the procedure for obtaining this important document. If the person's national passports had the visa of NKZS USSR, he was admitted to be Polish. People who came from Galicia and Upper Silesia were enrolled to the category of foreigners, if they were the subjects of these "national states" earlier. The citizens of the countries that had established in the "former Russian Empire", but failed to ratify intergovernmental agreements were not considered to be foreigners and did not receive the residence permits. There was also "The instruction for re-registration of aliens" which was introduced on June 9, 1922. All the foregners, who were not citizens of the USSR and Soviet republics, were supposed to be recorded. The residence permit was given to all the individuals, except for children under 16 years old. The right to issue them belonged exclusively to the foreign divisions of the executive committee.

Key words: Ukraine, foreigner, foreign citizens, visa, a citizen of the Soviet Union, international relations, embassies.

Для науково-історичних досліджень кваліфікаційного спрямування притаманна наявність структурно-функціональних атрибутів: обґрунтування актуальності, з'ясування стану наукової розробки проблеми, визначення об'єкта, предмета, мети і завдання. Зазвичай актуальність ототожнюють з прикладним застосуванням наслідків фактологічного аналізу історичних явищ та подій, але використання обмежується загальними рекомендаціями та узагальненнями так званих "уроків історії". Історичне минуле приваблює учених пізнавальною, а не повчальною складовими. Звісно, що соціальні, економічні і політичні явища детерміновані конкретними обставинами, їх внутрішньою і зовнішньою ситуативною колізіями, наявністю так званих суб'єктивних та об'єктивних факторів.

Актуальність історичного дослідження, на наше переконання, залежить від теоретичного, концептуального і фактологічного рівнів висвітлення реальної наукової проблеми, від наявності та інтенсивності дискусії, а не від кількості монографій, дисертацій, статей. Упродовж багатьох десятиліть радянська історіографія історії

міжнародних відносин, крім її інституційної концентрації в академічних та університетських центрах Москви, вирізнялася дослідженням міждержавних двосторонніх відносин. Формулювання міжнародних дипломатичних угод, починаючи від 1920-х рр., [1, с. 127] стали ключовими для істориків, навіть перетворилися на класичну та універсальну парадигму вивчення дипломатичних, політичних, економічних відносин між СРСР та західними країнами. Термінологічна і фактографічна схема "німецько-радянські", "польсько-радянські", притаманна для монографій і кваліфікаційних праць істориків, залишається незмінною. Вона і сьогодні присутня в історіографічному дискурсі [2, с. 19], ніби не існувало стосунків між народами у царині культури, освіти, соціально-гуманітарної галузі. Останні висвітлюються через виявлення зв'язків між державними та громадськими структурами, між радянськими та західними науковцями, тобто виокремлюється соціально-гуманітарний елемент. Однак для переважної більшості праць заміна терміну "відносини" на "зв'язок" не супроводжується теоретично-методологічними інноваціями. Виняток становлять праці В. Кабанова, О. Даниленка, у яких "іноземний" фактор є предметом дослідження, тобто висвітлюються умови перебування західних фахівців в УСРР, правове забезпечення їхнього соціально-професійного статусу [3, с. 354]. Трапляються випадки, коли артикульований у назві кваліфікаційних праць термін "зв'язки" ототожнюється із функціональними синонімами – "відносини", "стосунки", "взаємини", "співробітництво" [4, с. 17]. Вони вирізняються між собою, якщо застосовувати до конкретних історичних явищ, подій, процесів, позаяк підкреслюють статус міждержавних, міжнародних відносин, корпоративних, галузевих та соціально-гуманітарних стосунків і зв'язків.

Отже, підсумовуючи короткий історіографічний огляд наукової літератури, зазначимо традиційну методологічну специфіку висвітлення соціально-економічних та політичних проблем у контексті двосторонніх міждержавних відносин. Інноваційним, на нашу думку, є виокремлення проблеми "польської діаспори в радянській Україні" міжвоєнного періоду та нелегальної еміграції до Польщі поляків, яку досліджує В. Загоруйко. Вона пов'язана з умовами перебування іноземних громадян в Україні. Правовий аспект повсякденного перебування іноземців на теренах УСРР вперше показав О. Даниленко, акцентуючи увагу на особливостях їх тимчасового статусу та проживання. В історіографії історії міжнародних відносин УСРР міжвоєнного періоду спостерігається послідовне зміщення наукового інтересу

до з'ясування особливостей інтегрування "чужоземних громадян" у соціально-професійну структуру радянського суспільства.

Спираючись на історіографічні досягнення попередників та архівні джерела, важливо дослідити політичну мотивацію суспільно-правової легітимізації іноземців в УСРР 1920-х рр., тобто їхню соціальну адаптацію, що власне і становить мету цієї наукової розвідки. Завдання полягає у системному, хронологічно послідовному вивченні радянського законодавства про статус іноземців, їх облік в УСРР, правове забезпечення юридичних та фізичних осіб, набуття чи втрату громадянства. Перелік цих явищ та процесів становить предмет дослідження, а об'єктом є правове регулювання прав та обов'язків іноземців в Україні, тобто дотримання нею міжнародних угод.

Революційні події 1917 р. одночасно позбавили громадянства мільйонів людей, ліквідували соціальні стани, перетворили їх на "колишніх". Формування самостійних держав на уламках Російської імперії актуалізувало проблему набуття громадянства, позаяк піддані виявилися "тимчасовозобов'язаними", маючи паспортні книжки зруйнованої держави. В Україні, судячи з двох перших універсалів Української Центральної Ради (10 червня та 3 липня 1917 р.), спостерігався великодержавницький суспільно-політичний вплив, тому панували автономістські та федеративні ідеї облаштування країни. Однак виникло політичне тлумачення "український народ", синонімом якого було інше визначення – "наш народ". Вони мали політологічну та правову адаптацію в універсалах, здобувши конкретну дефініцію – "громадянин села", "організовані громадяни сіл і міст" [5, с. 6]. Підкреслювався інститут громадського самоврядування та "української демократії", а також засади для правового оформлення юридичного і фізичного статусу громадянства. В універсалах лунали заклики до "української людності" та "інших національностей" розбудовувати державні інститути влади на принципах демократії. Другий універсал зафіксував два визначення – "громадяни української землі" та "громадяни України".

У третьому і четвертому універсалах УЦР з'являється політично-правове розмежування термінів і явищ: "громадянин Республіки України" та "громадяни всіх народів Російської Республіки". Останні не вважалися іноземними громадянами, але представляли іншу республіку. Третій універсал декларував права і свободи, навіть "національно-персональну автономію", а 22 січня 1918 р. у четвертому універсали інституційно виокремлюються права "всіх міських

жителів самостійної Української Народної Республіки" [5, с. 12]. Статус іноземних громадян та підданих інших держав, які перебували тоді на території України, не був прописаний, ураховуючи швидкоплинність української революційної влади.

Встановлення громадянства, крім політично-правових атрибутів державності, мало і фінансово-економічне спрямування, адже юридичні та фізичні особи виступали платниками податків. Вони займалися професійною та господарською діяльністю, представляли громаду і підпорядковувалися органам влади та її законам. Оформлення Української Держави гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 р. спонукали владні інститути до фіксації громадянства, хоча в Україні перебували десятки тисяч підданих Російської імперії з відповідними "паспортними книжками", а безпаспортні селяни вважалися підданими нового державного утворення. Отже, незважаючи на дискретність інституту громадянства та державних форм влади у буремні 1917–1918 рр., спостерігалася суспільна необхідність його правового регулювання та оформлення.

Становище іноземців, які опинилися в Україні періоду національно-визвольних змагань та революцій, виявилось релятивним. Вони мали паспорти і посвідчення іноземних держав, з якими не були укладені дипломатичні стосунки, відтак їхні права не були захищені. Офіційне завершення Першої світової війни у 1918 р. лише загострило соціально-гуманітарну проблему, позаяк на території України опинилися десятки тисяч біженців, колишніх полонених, випадкових людей. Історики дослідили особливості міжнародного і міждержавного врегулювання цієї гуманітарної проблеми [6, с. 113]. Певна частина біженців і колишніх полонених, будучи іноземними підданими, виявила бажання залишитися в Україні, тому постала потреба правового оформлення їх українського громадянства.

Системне вирішення соціально-гуманітарних питань "чужоземців" припадає на початок 1919 р. Організаційно-адміністративна робота з іноземцями зосереджувалася у відповідних підрозділах Народного комісаріату закордонних справ УСРР, НКВС УСРР, які займалися обліком, реєстрацією, видачею віз та посвідчень на тимчасове проживання в Україні. У лютому-березні 1919 р. Раднарком УСРР видав кілька нормативних актів, які стосувалися правового забезпечення іноземців на українських теренах. Зазначу, що вони з'явилися до підписання радянською Україною дипломатичних угод та договорів, що зайвий раз доводить актуальність і необхідність

юридичного врегулювання інституту іноземного громадянства. Долучилися політичні та ідеологічні чинники, які впливали із класово-формаційних пріоритетів радянської політичної системи, військового стану, внутрішньої і зовнішньої політики уряду. Облік іноземців виконував своєрідну фільтраційну функцію, завдання люстрації "колишніх" і тимчасово прибулих, серед яких вишукували агентів іноземних розвідок, диверсантів, шпигунів тощо. Суспільство перебувало у стані перманентного розвитку, а війна не завершилася, тому діяли контрольні-облікові служби. Державні органи влади були зацікавлені у легалізації "чужоземців", тому розробляли відповідні нормативно-правові акти для їхньої ідентифікації.

Раднарком УСРР 13 лютого 1919 р. видав декрет "Про права та обов'язки іноземців", яким прирівняв їх до українських громадян, тобто вони однаково відповідали перед законом, мали право захисту у суді [7, арк. 5]. Службовці іноземних представництв, особливо консульських і торгових, ніякими пільгами не користувалися, але їхнє майно не підлягало реквізиції, націоналізації, обшуку. Держава створила умови для набуття українського громадянства та виходу з нього. 17 березня 1919 р. Х. Раковський та К. Ворошилов підписали декрет "Про набуття прав українського громадянства", відтак іноземці, які проживали в УСРР, могли офіційно звернутися до органів влади за оформленням їхнього правового статусу. До ухвалення цього закону діяли "Тимчасові правила і порядок виходу із українського громадянства", тобто відповідна нормативна база. "Усі колишні піддані української держави, – наголошувалося у документі, – а також колишні піддані місцевої (местной) Російської імперії, відторгнуті від Росії у силу нині змінених політичних обставин, що проживають у межах Української Соціалістичної Радянської Республіки, призначаються діючими в українському громадянстві до виходу з такого" [7, арк. 5]. Статус "тимчасовозобов'язаних", а до них фактично і юридично належали "колишні піддані Української Держави" і "колишні піддані місцевої Російської імперії", трансформувався в інший вид громадянства – українське. Для того щоб стати іноземцем, тобто вийти із українського громадянства, необхідно було подати заяву, документ "підданого" колишніх державних утворень, вид на проживання, довідку Чека про кримінальну та контрреволюційну несудимість, про відсутність фінансових боргів "перед комунією та українськими громадянами". Достатньо складна бюрократична процедура для бажаючих стати "чужоземцем", а за "брехливу інформацію" про себе передбачалася адміністративна (штраф) і

кримінальна відповідальність. Власник іноземного "національного паспорта" в Україні, який раніше був підданим Російської імперії, не визнавався жодною урядовою установою повноправним іноземцем, якщо не мав посвідчення про вихід із громадянства України.

Колишні "піддані Української Держави", які опинилися поза Україною, мали право на легітимне оформлення українського громадянства, звернувшись до відповідного консульського представництва УСРР. Не заявивши про намір, не оформивши належних нормативних актів, українці в Україні та поза нею тимчасово залишалися "чужоземцями", тобто підданими неіснуючих держав. Війна і революція застигли їх на територіях інших країн, тому питання нормативно-правового регулювання статусу громадянства набуло прикладного повсякденного і міжнародного значення.

На початку 1920-х рр., коли завершилося військово-політичне протистояння, уряд радянської України, будучи суб'єктом міждержавних і міжнародних відносин, уклав низку договорів із сусідніми країнами. За умовами мирного договору УСРР з Польщею від 18 березня 1921 р. до останньої відійшла значна територія України з багатомільйонним українським населенням [8, с. 223], відтак постала проблема набуття громадянства поляками в УСРР і повернення українців на батьківщину. 29 липня 1921 р. Раднарком УСРР за підписом Х. Раковського видав положення "Про консульські представництва іноземних держав при робітничо-селянському уряді УСРР", яким було виписано статус іноземних дипломатів (генконсулів, віце-консулів, консульських агентів) [9, арк. 9]. Вони звільнялися від виконання особистих і натуральних повинностей загальнодержавного і місцевого рівня, але могли бути затримані за рішенням суду або трибуналу, однак не підлягали обшуку. Дипломатичні та консульські зносини, спільні зобов'язання стосовно дотримання прав громадян передбачалися умовами договорів УСРР з Естонською Демократичною Республікою від 21 листопада 1921 р. [10, арк. 559], з Литвою, ратифікованого 27 травня 1922 р. [11, арк. 384], Тимчасового договору з Чехо-Словацькою Республікою 19 липня 1922 р. [12, арк. 482]. Міждержавні угоди, крім визнання незалежності республіки, створювали юридичні, політичні і соціально-гуманітарні основи для легітимного статусу перебування "підданих" на їхніх територіях. Кожен мав право самовизначитися із власним громадянством, тобто повернутися в Україну, відтак набути відповідного громадянства, або ж залишитися у Польщі, Литві, Естонії, Росії.

Українське радянське зовнішньополітичне відомство, тобто Наркомат закордонних справ УСРР, а також Наркомат внутрішніх справ УСРР і згодом ДПУ УСРР, здійснювали облік, реєстрацію іноземців, оформлення віз і дозволів, видачу посвідчень іноземцям на тимчасове проживання в Україні. Вражає інтенсивність творення нормативної бази у 1921–1923 рр., яку можна пояснити кількома внутрішніми та зовнішніми обставинами: нагальністю соціально-гуманітарного упорядкування міграційних процесів, переходом країн від формули війни до миру, зосередження в уряді УСРР повноважень суб'єкта міждержавних та міжнародних зносин, назрівання економічної кризи та пожвавленням зовнішньої торгівлі між країнами. Загальне позитивне враження справило проголошення непу, яке означало для західних країн сигнал про лібералізацію економічного життя, про відродження приватного підприємництва.

Іноземці, які прибували до УСРР, підлягали реєстрації та обліку згідно "Інструкції про видачу дозволу на проживання чужоземно-підданих громадян", яка почала діяти у травні 1921 р. [13, арк. 2]. Кожен, хто подавав анкету та реєстраційну картку до відділу управління губвиконкому, отримував "Вид на проживання", термін якого діяв протягом одного року. 9 червня 1922 р. з'явилася доповнена "Інструкція про видачу виду на проживання іноземців", яка мала докладну процедуру отримання цього важливого документа. Громадянами Польщі визнавалися особи, якщо їхні національні паспорти мали візу НКЗС УСРР. До категорії іноземців були зараховані вихідці із Галичини та Верхньої Сілезії, якщо раніше були підданими цих "національних держав". Не вважалися іноземцями і не отримували виду на проживання громадяни держав, створених на території "колишньої Російської імперії", з якими не вдалося ратифікувати міждержавні угоди [13, арк. 1]. Існувала і відповідна "Інструкція про перереєстрацію іноземців" [13, арк. 3], яку впровадили 9 червня 1922 р. Обліку підлягали усі іноземці, які не були громадянами УСРР та союзних республік. Вид на проживання був індивідуальним, крім дітей віком до 16 років. Право їх видачі належало винятково іноземним відділам губвиконкомів.

28 березня 1922 р. постановою ВУЦВК було впроваджено "Положення про чужоземців та про порядок придбання і втрати прав українського громадянства", яке законодавчо визнавало статус іноземців. "Чужоземцями в УСРР визнаються всі особи, що не є громадянами УСРР, або громадянами інших радянських соціалістичних республік" [14, арк. 237], – наголошувалося в постанові.

Визнавалося, що "громадяни РСФРР" мали однакові права на території УСРР, як "громадяни українські". Біженці, що були підданими колишньої Російської імперії, але оселилися на території радянської України, вважалися українськими громадянами, якщо не заявили про інше громадянство. "Положення" докладно виписувало перелік доказів іноземного громадянства, а також права, пільги, обмеження та обов'язки "чужоземців". Вони мали однакові обов'язки з українськими громадянами, підлягали законам державних органів влади, несли однакову відповідальність за кримінальні та політичні злочини. Правовому регулюванню підпорядковувалися сімейно-шлюбні відносини іноземних громадян в УСРР, а народжені на її території діти були українськими громадянами до настання повноліття. Закон передбачав правила та порядок перетину іноземцями радянського кордону, візового режиму.

У 1922 р., але до офіційного оформлення СРСР 30 грудня, Раднарком УСРР та ВУЦВК видали кілька постанов, які стосувалися порядку виїзду українських громадян та іноземців закордон, консульського збору та консульських представництв УСРР. Радянська Україна фактично і юридично залишалася суб'єктом міжнародних відносин. Згідно постанови Раднаркому УСРР від 7 липня 1922 р. "Про виїзд за кордон громадян УСРР та іноземців" дозволявся не лише виїзд до інших країн, а також внутрішні міграції. Іноземні громадяни, які виявили бажання поїхати до іншої союзнаї республіки, повинні були мати відповідний дозвіл. Іноземні фахівці, які перебували "на Радянській державній службі", обов'язково мали б звернутися за дозволом про виїзд за кордон та отримати відповідне посвідчення [15, арк. 459]. Консульські представництва УСРР за кордоном, крім захисту економічних та правових інтересів УСРР, захищали і права "окремих громадян УСРР" [16, арк. 628]. 23 січня 1923 р. РНК УСРР скасував дію урядової постанови від 7 липня 1922 р., упровадивши постанову "Про видачу паспортів та дозволів на виїзд за кордон" [17, арк. 56]. Внутрішні закордонні паспорти для виїзду за кордон почали видавати органи НКВС УСРР, а дипломатичні залишалися у підпорядкування НКЗС УСРР [18, арк. 178]. 15 червня 1923 р. РНК УСРР ліквідував Бюро віз при НКВС УСРР та його місцевих органах. Отже, республіканський уряд визначав умови та порядок перебування іноземців в УСРР, але його повноваження обмежувалися одразу після ухвалення конституції СРСР.

Для побутових зручностей громадян та поглиблення комунікативних зносин зі світом, крім паспортно-візового режиму, важливе

значення мали й інші фактори: обмін валюти, обіг коштовностей, право вивозу, торгівлі тощо. Валютно-коштовні операції іноземних громадян та українців регулювалися постановами, які виходили протягом 1922–1923 рр., тобто у перші роки непу. 25 квітня 1922 р. РНК УСРР дозволив обіг золота, срібла, платини, коштовностей та іноземної валюти в УСРР [20, арк. 314], а 5 травня 1922 р. упорядкував грошові закордонні перекази [20, арк. 340]. 30 травня 1923 р. Раднарком УСРР дозволив вивозити громадянам коштовностей на суму 200 крб золотом на одну особу, а також 100 крб золотом за офіційним курсом [21, арк. 358]. Пожвавленню "професійно-трудової міграції" сприяли постанови українського уряду "Про торгівельні операції чужоземних фірм в УСРР", про зовнішню торгівлю, про ратифікацію Санітарної конвенції із сусідніми країнами [22, арк. 289]. Законодавча активність уряду УСРР у царині міждержавних стосунків залежала від об'єктивних та суб'єктивних обставин, особливо від номенклатурної і принципової позиції голови РНУ та наркома закордонних справ Х. Раковського. 13 липня 1923 р. його відрядили до Повпредства і торгпредства СРСР в Англії [23, арк. 406].

Радянське законодавство створювало умови для професійної і трудової діяльності іноземців. Їхні соціальні права були прописані у Цивільному кодексі УСРР, який вступив у дію з 1 січня 1923 р. [24, с. 780]. Правовий статус іноземців визначався міждержавними угодами, а також законами радянської держави. "Якщо права іноземців не передбачені угодами з відповідними урядами, – наголошувалося у Цивільному кодексі УСРР, – права їх на вільне пересування по території УСРР, вибір професії, відкриття торгово-промислових підприємств, майнові права, земельні ділянки – можуть бути обмежені за згодою з НКЗ Справ" [24, с. 780]. Уряд дозволив діяльність іноземних акціонерних товариств, надавши статусу юридичної особи, але унеможливив індивідуальну форму здійснення зовнішньої торгівлі. Злочинні дії, скоєні іноземцями поза Україною, підпадали під дію Кримінального кодексу 1922 р., особливо проти "основ державного ладу" [25, с. 553]. Отже, іноземні громадяни, які займалися трудовою та професійною діяльністю в УСРР, тимчасово перебували на її території, мали правові зобов'язання, порушення яких переслідувалося чинним законодавством. Їхні права дотримувалися, позаяк були виписані спеціальними урядовими постановами, положеннями, інструкціями про статус "чужоземця", а також були відображені у відповідних кодексах законів радянської республіки. Наприклад, 13 серпня 1924 р. ВУЦВК та РНК УСРР законодавчо

оформили право іноземців займатися сільським господарством в Україні, дозволивши оренду землі [26, арк. 178].

В офіційних документах та у фахових юридичних виданнях 1920-х рр. зустрічалися терміни, які теоретично свідчили про загальні цивілізаційні цінності. Так, у Цивільному кодексі УСРР 1923 р. законодавець використовує визначення "громадянська правоздатність", тобто можливість надання прав та виконання обов'язків. Вони стосувалися не лише громадян УСРР, а також іноземців, які жили і працювали в Україні. Існувало поняття "громадянсько-правові відносини населення" [27, с. 10], яке стосувалося майнових справ, умов оренди землі, а не функціональних ознак громадянського суспільства, хоча право зібрань, свободи слова ніхто не заперечував, однак діяла цензура і "фактичне право". Права іноземців розглядалися під кутом зору міждержавних угод та внутрішнього законодавства УСРР, які дотримувалися, особливо у 1921–1923 рр., коли радянська Україна була суб'єктом міжнародних відносин.

Створення та конституційне оформлення СРС зумовило необхідність упорядкування законодавчої бази про статус іноземців, які проживали на території радянської країни. Одразу після прийняття 13 липня 1923 р. Конституції СРСР, новостворений ЦВК СРСР поширив усі декрети та постанови ВЦВК РСФРР, які стосувалися договірних принципів між республіками, погоджених договором 30 грудня 1922 р. [28, с. 12]. Зберігався так званий інститут подвійного громадянства, тобто громадянин республіки був одночасно громадянин СРСР, а права кожного з них однаково захищалися законом кожної із республік. Діяли вимоги стосовно пересування та проживання іноземців, але до появи 29 жовтня 1924 р. "Положення про Союзне громадянство", яке офіційно затвердила друга сесія ЦВК СРСР 2-го скликання [29, с. 202]. Його поява фактично і юридично скасувала усю попередню законодавчу базу про статус іноземних громадян, напрацьовану протягом 1921–1923 рр.

13 травня 1926 р. ВУЦВК, спираючись на положення про союзне громадянство, видав "положення про українське громадянство та про чужоземців в УСРР" [30, арк. 204]. Іноземців, які перебували на території УСРР, приймав до українського громадянства винятково ВУЦВК. Законодавець виписав соціально-політичні передумови набуття іноземцями громадянства УСРР, які у попередніх нормативно-правових актах не зустрічалися. "Чужоземних громадян, – наголошувалося в документі, – що перебувають для праці і належать до робітничого класу або до селянства, що не вживає найманої

праці, а так само тих, які шукають притулку від переслідування їх за громадську діяльність, приймають громадянство УСРР: в УСРР – округові виконавчі комітети, а в Автономній Радянській Молдавській Соціалістичній Республіці – Центральний Виконавчий Комітет АМСРР" [30, арк. 204]. Українське громадянство надавалося іноземцям, які виявили бажання оселитися на території УСРР як "сільсько-господарські та промислові іммігранти". Закон передбачив відповідну процедуру набуття українського громадянства, вимагав надання вагомих доказів їхнього національного, тобто громадянського походження. Кожен іноземець, який перебував на території УСРР, якщо не мав належних документів (національний паспорт, віза, вид на проживання тощо), вважався громадянином УСРР.

"Положення" 1926 р. виписало права та обов'язки іноземців, які не вирізнялися від українських громадян, тобто рівнозначно відповідали перед законом. Вони мали право звертатися до судових та виконавчих органів влади УСРР, займатися трудовою діяльністю, відповідали за кримінальні і політичні злочини, а майнові права захищалися Цивільним кодексом 1922 р. Від "чужоземців" вимагали посвідку на перебування. Діти, народжені у "мішаних шлюбх українських і чужоземних громадян", залишалися громадянами УСРР. Закон регламентував порядок в'їзду іноземців в УСРР, а також їх виїзд, стягнення мита, передбачав наявність відповідних дозволів. У цьому випадку діяли вимоги постанови ЦВК СРСР "Положення про в'їзд у межі Союзу Радянських Соціалістичних Республік і про виїзд з меж Союзу Радянських Соціалістичних Республік" [31, арк. 277]. Іноземних громадян, що "їхнє перебування на території УСРР визнається за шкідливе для інтересів Республік", виселяли рішенням суду або в адміністративному порядку, незважаючи на право про перебування. Останнім займалися органи НКВС та ДПУ УСРР. Виселенню підлягали також "оптанти", тобто особи, які визнали себе громадянами інших держав, але тимчасово залишалися в УСРР. Їх виселяли за умови, якщо вони не подовжили термін перебування в Україні, тобто не мали дозволу на проживання. Інколи колишніх підданих сусідніх держав не визнавали "чужоземцями", тому що вони не оформили вчасно ("оптація") свого національного громадянства, відтак вважалися українськими громадянами. Це стосувалося осіб, які народилися у Польщі, Латвії, Естонії, але перебували на території УСРР без "оптації" їхнього громадянства, тому ВУЦВК відмовляв у виїзді в якості "чужоземців", вважаючи їх громадянами УСРР [32, арк. 50, 99]. Австрійським підданим м. Макіївка

Сталінської округи П. М. та Д. М. Гусенкам паспорт "чужоземного громадянина" для виїзду видали лише за рішенням суду, а німцям-менонітам, які у 1927 р. виїздили до США та Канади, не чинили особливих бюрократичних перешкод [33].

В Україні діяли внутрішнє республіканське законодавство, а також загальносоюзне, яке регулювало міграційні та соціально-професійні права іноземних громадян, адже процес виявився двостороннім. Українські громадяни ставали "чужоземними", а реальні іноземці не мали їхнього національного громадянства, а з іншого боку, виявляли бажання про громадянство УСРР. Таких випадків було чимало у 1920-х рр., зумовлених працевлаштуванням, сімейним станом, майновими правами тощо. Наприклад, мешканець колонії Реаль де сан Карлос в Уругваї П. Надолін просив у березні 1927 р. дозволу на приїзд з родиною в Україну для постійного проживання, але мав звернутися із відповідною заявою до повпредства СРСР протягом 3-х місяців в одній із країн, у якій була радянська дипломатична місія [33, арк. 112]. Поширеною причиною виходу із українського громадянства ставало одруження жінок, які виявляли "бажання бути з чоловіком одного громадянства". Так, мешканка м. Одеси Н. Іович одружилася з німецьким робітником Х. Рипом, тому 18 грудня 1928 р. Мала Президія ВУЦВК виключила її із українського громадянства [32, арк. 13]. Архівні документи свідчать про тривалу бюрократичну процедуру виходу з українського та набуття іноземного громадянства. Українські громадяни мали отримати довідку ВУЦВК про втрату ними відповідного громадянства, а далі розпочиналася процедура набуття "чужоземного", хоча національний паспорт вони отримували у країні їхнього чоловіка – в Австрії, Німеччині, Польщі. У 1929 р. накопичувалися десятки справ про втрату громадянства УСРР, відтак ці особи повинні були покинути Україну протягом 3-х місяців, але вони не мали закордонних паспортів. Теорія права, саме право і практика їх реалізації суттєво вирізнялися. Однак у 1920-х рр. радянський уряд, дотримуючись відповідних міжнародних та міждержавних угод, створив правову базу для легітимного оформлення та належного перебування іноземців в УСРР.

Отже, проаналізувавши декрети, постанови, положення, інструкції республіканського та союзного урядів з питань нормативно-правового регулювання статусу іноземних громадян на території радянської держави, ми дійшли висновку про наявність політичних, ідеологічних та міжнародних чинників функціонального впливу.

Радянський уряд, будучи зацікавленим у налагодженні торгово-економічних відносин з "капіталістичними країнами", визнав доцільним створення правових засад для запрошення та використання інтелектуального, інженерно-технічного потенціалу Заходу, тому інтенсивно розробив низку відповідних законодавчих актів. Політичний вплив справили дипломатичні відносини, підписання урядом УСРР, який у 1921–1923 рр. був суб'єктом міжнародних відносин, міждержавних угод. У них передбачалися умови і принципи врегулювання міграційних та інших соціально-гуманітарних справ. Ідеологічне та політичне зацікавлення радянської влади щодо легітимного перебування іноземців в УСРР зумовлювалося тактичними міркуваннями, тобто здійсненням відповідної фільтрації "іноземного контингенту" на території країни після завершення військових дій. Питання біженців та репатріантів становило загрозову санітарно-епідеміологічну ситуацію, яку також необхідно було вирішувати, хоча ця проблема додалася "ешелонними списками", тобто спеціальними міждержавними угодами.

Загальний цивілізаційний вплив та елементи економічної лібералізації справило на іноземців проголошення непу, відродження соціального інституту приватного підприємництва, а з іншого боку, запрошення тих іноземців, які повірили більшовикам, тому їхали з інтернаціоналістською місією розбудови сільського господарства. Радянська держава була зацікавлена у лояльності Заходу, тому створювала умови для міграції, але не забувала про соціально-політичні обмеження, які були чітко виписані у законі про "чужинців" від 1926 р. Вражає дивна "гуманність" радянського законодавства, яка виявилася у поширенні на іноземних громадян дії радянського кодифікованого права, тобто Кримінального та Цивільного кодексів, частково Земельного кодексу.

Визнання вимог міжнародного права, дотримання відповідних конвенцій, правове забезпечення професійної діяльності, проживання, побутових умов і тимчасового перебування іноземців в УСРР протягом 1920-х рр. – сприяли формуванню позитивного іміджу про радянську країну, а головне пожвавленню торгових відносин, "промислової міграції", тобто приїзду інженерів, техніків, кваліфікованих робітників на фабрики та заводи, які почали відроджуватися.

Література

1. Англо-советский договор и СССР / под ред. Политпросвета ЦК РЛКСМ. – М. : Молодая гвардия, 1925. – 62 с.; Англо-советские отношения

со дня підписання торгового соглашения до розрива (1921–1927 гг.): Ноты и документи с вводной статьей и предметным указателем. – М. : Изд-во Литиздата Наркома по иностранным делам, 1927. – 127 с.

2. Загоруйко В. В. Етнокультурні аспекти українсько-польських відносин у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 "Всесвітня історія" / Загоруйко В. В. ; Донецький державний ун-т. – Донецьк, 2009. – 19 с. ; Гетьманчук Н. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.02 "Всесвітня історія" / Гетьманчук Н. П. ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів, 2004. – 34 с.

3. Кабанов В. В. Виробничо-технічні зв'язки України і Німеччини в 1922–1932 рр. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.02 "Історія України" / Кабанов В. В. ; Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с. ; Даниленко О. В. Відносини Української СРР з європейськими країнами (1920-ті роки) : монографія / О. В. Даниленко. – К., 2011. – 354 с.

4. Муляр І. Ю. Українсько-польські культурні зв'язки в 20 – 30-х роках ХХ ст. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.03 "Всесвітня історія" / І. Ю. Муляр ; Ін-т історії України АН України. – К., 1993. – 17 с.

5. Чотири універсали / упоряд. В. Д. Конашевич. – К., 1990. – С. 6–8.

6. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.) / М. Павленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 351 с. ; Даниленко О. В. Відносини Української СРР... / О. В. Даниленко. – С. 113–125.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 5, оп. 5, спр. 11, арк. 5.

8. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (СУ Украины). – 1921. – № 8. – С. 233.

9. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 5, спр. 11, арк. 9.

10. Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України). – 1923. – № 44, арт. 559.

11. ЗУ України. – 1922. – № 23, арт. 384.

12. ЗУ України. – 1922. – № 31, арт. 482.

13. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 513, арк. 2.

14. ЗУ України. – 1922. – № 14. Арт. 237.

15. ЗУ України. – 1922. – № 29. Арт. 459.

16. ЗУ України. – 1922. – № 43. Арт. 628.

17. ЗУ України. – 1923. – № 3. Арт. 56.

18. ЗУ України. – 1923. – № 10. Арт. 178.

19. ЗУ України. – 1922. – № 20. Арт. 314.

20. ЗУ України. – 1922. – № 21. Арт. 340.
21. ЗУ України. – 1923. – № 25. Арт. 358.
22. ЗУ України. – 1923. – № 17. Арт. 289.
23. ЗУ України. – 1923. – № 27. Арт. 406.
24. СУ УСССР. – 1923. – № 55. – Ст. 780.
25. СУ УСССР. – 1922. – № 36. – Ст. 553.
26. ЗУ України. – 1924. – № 20. Арт. 178.
27. Малицкий А. Революцій и гражданское право / А. Малицкий // *Хозяйство Украины.* – 1923. – № 3. – С. 10–18.
28. Вестник СССР. – 1923. – № 1. – Ст. 12.
29. Собрание законов СССР. – 1924. – № 23. – Ст. 202.
30. ЗУ України. – 1926. – № 24–25, арт. 204.
31. Собрание законов СССР. – 1925. – № 37, арт. 277.
32. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 5, спр. 192. – Арк. 50, 99.
33. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 106. – Арк. 12; Спр. 107, арк. 30.